

LUTHER
VÁLOGATOTT MŰVEI 9.

A Római és a Galata levél magyarázata

Martinus Luther

LUTHER VÁLOGATOTT MŰVEI 9.

A Magyarországi Evangélikus Egyház
Reformációi Emlékbizottsága megbízásából
a sorozatot szerkeszti

Csepregi Zoltán
Fabiny Tibor
Ittész Gábor
Reuss András

LUTHER VÁLOGATOTT MŰVEI 9.

A Római és a Galata levél
magyarázata

Budapest, 2020

A kiadvány a Magyarországi Evangélikus Egyház és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Szerkesztette és a szövegeket gondozta
Csepregi Zoltán, Horváth Orsolya, Krähling Edit

Fordították
Dér Katalin, Krähling Edit

A fordításokat az eredetiekkel egybevetette
Csepregi Zoltán

Minden jog fenntartva. Bármely másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Luther Kiadó, 2020

© Csepregi Zoltán, 2020 © Dér Katalin, 2020 © Horváth Orsolya, 2020 © Krähling Edit,
2020

Tartalom

Ajánlás	7
Szerkesztői előszó	9
Római levél-előadás (1515–1516)	17
Bevezetés	19
Pál apostol levele a rómaiakhoz. A glosszák	27
Első rész	27
Második rész	40
Harmadik rész	51
Negyedik rész	62
Ötödik rész	70
Hatodik rész	77
Hetedik rész	85
Nyolcadik rész	95
Kilencedik rész	109
Tizedik rész	119
Tizenegyedik rész	127
Tizenkettedik rész	137
Tizenharmadik rész	144
Tizennegyedik rész	149
Tizenötödik rész	156
Tizenhatodik rész	167
Pál apostol levele a rómaiakhoz. A scholionok	173
Első rész	173
Második rész	202
Harmadik rész	222
Negyedik rész	278
Ötödik rész	303
Hatodik rész	325
Hetedik rész	337
Nyolcadik rész	357
Kilencedik rész	390

Tartalom

Tizedik rész	411
Tizenegyedik rész	426
Tizenkettedik rész	437
Tizenharmadik rész	468
Tizennegyedik rész	483
Tizenötödik rész	503
Első Galata levél-kommentár (1519)	519
Bevezetés	521
Pál Galatákhöz írott levele. Martinus Luther magyarázata	527
Tartalom	527
Első fejezet	528
Második fejezet	558
Harmadik fejezet	596
Negyedik fejezet	630
Ötödik fejezet	665
Hatodik fejezet	711
Függelék	737
Rövidítések	739
Forrás- és szövegkiadások	739
Bibliográfiák, kézikönyvek	742
Szakirodalom	744
Index biblicus	751
Kanonikus szentírási könyvek	751
Deuterokanonikus könyvek	766
Annotált személynévmutató	767
Helynévmutató	778
Tárgymutató	780

Szerkesztői előszó

Luther mint egyetemi professzor

Luther doktorrá avatásától kezdődően, 1512 októberétől egészen haláláig egyetemi professzorként működött a Wittenbergi Egyetem Lectura in Bibliam tanszékén. Későbbi visszaemlékezésében arról számol be, hogy rendi előjárói kényszerítették arra, hogy egyetemi tanár legyen. „Én pedig, Márton Doktor, arra hívtattam és kényszerítettem, hogy doktorrá legyek tulajdon akaratom nélkül tisztára engedelmességből; el kellett hát vállalnom a doktori tisztet és az én drága, kedves Szentírásomra felesküdnöm és megfogadnom, hogy hűségesen és igazán a szerint prédikálok és tanítok.”¹ A tanszék az Ágoston-rendiek felügyelete alá tartozott, és mivel Staupitz egyéb kötelezettségei miatt nem tudta tovább betölteni a tisztséget, Lutherre hárult a feladat. Hiába, hogy főképp 1517-et követően Luther teendői egyre szerteágazóbbak lettek, egyetemi katedráját megtartotta, és a tanári hivatás mindvégig meghatározó maradt számára.

A korai egyetemi előadások

Ha a reformáció kezdeteit, sőt tétjét, célkitűzését fürkésszük Luther gondolkodásában, akkor egyetemi oktatói működését kell mindenekelőtt szemügyre vennünk, melyen belül korai előadásai különös jelentőséggel bírnak. Ezek – egy kezdeti, Aristotelés *Nikomachosi etikájával* foglalkozó előadást leszámítva – exegetikai előadások, sorrendben a Zsoltárokról (1513 tavasz – 1515 tavasz vagy ősz), a Római levélről (1515 tavasz vagy ősz – 1516 ősz), a Galata levélről (1516 ősz – 1517 tavasz) és a Zsidókhöz írt levélről (1517 tavasz – 1518 tavasz).² Ezek után Luther újra visszatért a Zsoltárok magyarázatához, mely

¹ Az úgy vélt császári rendelet magyarázata (1531), LM 6: 270. Pröhle Károly ford.

² BRECHT 1: 129–137, 144–149.

előadássorozatnak a kezdete kétséges, a befejezését viszont Luther Wormsba történt elutazása jelzi 1521 tavaszán. Ezekben az előadásokban nyomon követhetjük Luther gondolkodásának alakulását, közelebbről azt a folyamatot, ahogyan Luther reformátori felismerései kikristályosodtak az Írással való foglalkozás során. Az a mozgalom tehát, amelyet reformációnak nevezünk, az egyetemen vette kezdetét, eredetileg maguk a résztvevők is egyetemi mozgalomként értelmezték, és kiindulópontját Luther Szentírás-kutatása, egyúttal Szentírás-élménye jelentette. Ennek alapján a reformációt akár az exegézis forradalmának is nevezhetnénk.

Az írásmagyarázati előadások módszere

Hogyan zajlott egy exegetikai előadás ezekben az években? Amikor Luther katedrát kapott Wittenbergben, a Biblia magyarázata azt jelentette, hogy az egyes bibliai helyekhez kapcsolódóan összegyűjtötték a már rendelkezésre álló kommentárokat, főképp az egyházatyáktól, és ezeket az előadó többnyire lediktálta a hallgatóknak. Luther is így járt el, többek között Jeromos, Ambrosius és mindenekelőtt Ágoston írásait dolgozta fel az egyes helyek kapcsán, és ezeket ismertette a hallgatókkal. A magyarázat eredetileg két részből állt: glosszákból és scholionokból. A glossza mindenekelőtt szómagyarázat, a szavak jelentését, egymással való összefüggésüket fejt ki, és a kifejtés szorosan a magyarázott szöveg egyes kifejezései mellett áll. A tulajdonképpeni szövegmagyarázat a scholion, melyben a szakasz értelmét a magyarázó összefüggően fejt ki. Hogy pontosan hogyan is zajlott egy-egy előadás, arra a fennmaradt hallgatói jegyzeteket, jegyzettöredékeket figyelembe véve is csak következtethetünk. Luther minden bizonnyal úgy járt el, hogy a saját, részletesen kidolgozott jegyzeteit vagy legalábbis annak részleteit diktálta le a hallgatóknak. A magyarázott rövidebb szakaszhoz először leíratta a glosszákat, majd minden bizonnyal közvetlenül ehhez kapcsolódóan a scholionokat, és így haladt részletről részletre. Ennek az eljárásnak persze technikai feltétele is volt: Luther a szóban forgó szakaszt, gondosan ügyelve a nagy sorközökre, előre kinyomtatta. Az így rendelkezésre álló szövegben dolgozott aztán ő is, és ilyen példányokat osztott szét a hallgatók között is. Így minden szó- és értelemmagyarázatnak megvolt a helye szorosan a szövegben. Ez a középkori hagyomány, amelyet eleinte Luther is követett, arra mutat, hogy a szoros olvasat, a szöveg aprólékos, gondos megfigyelése milyen nagy szerepet játszott a bibliaértés megújulásában. E nélkül az alap nélkül az Írás nem tudta volna új arcát megmutatni. A szóban forgó korai előadásokban ugyanakkor nyomon követhetjük, hogyan szakadt el fokozatosan Luther e középkori hagyománytól. Egyrészt ugyanis látható, hogy az egyházatyák magyarázataihoz képest egyre nagyobb hangsúllyal jelentek meg a saját magyarázatok, másrészt pedig Luther a hagyományos glossza–scholion

felosztást is elhagyta, és helyébe léptette a folytatólagos magyarázatot. Ennek a változásnak egyik fontos dokumentuma a kötetben szereplő Galata-kommentár. Miközben Luther gondosan készült az előadásaira, feldolgozta a kommentárokat, és kidolgozta a glosszákat és scholionokat, melyekből aztán diktált a hallgatóknak, már a legelső előadásokat sem igen képzelhetjük el úgy, mint amelyek ebben a merev struktúrában zajlottak. Hiszen mindemellett Luther karakterével, előadói stílusával is számolnunk kell. Luther többször reflektált saját „gyengeségeire”, többek között bőbeszédűségére,³ lobbanékonyására – ezeket szem előtt tartva nehezen képzelhető el, hogy ne fűzött volna saját meglátásokat az előadások precízen kidolgozott szövegéhez. Később ezek a meglátások egyre markánsabban jelentek meg a jegyzetekben is, majd a kidolgozott kommentárokból (Galata levél, második Zsoltárok-sorozat), a rendelkezésre álló kommentárok, egyházatyák már csak kiegészítették a saját magyarázat gondolatmenetét.

Luther egyetemi előadásai és a nyelv

Az előadások kapcsán szólnunk kell a nyelv kérdéséről is. Luther egyetemi előadásai latin nyelven folytak. Ugyanakkor a latint megfűszerezte egy-egy frappáns német közmondással vagy fordulattal, így idővel az előadások nyelvébe annyi német nyelvű részlet keveredett, hogy a németül nem tudó külföldi hallgatóknak gondot okozott a pontos értés. Miközben a német nyelv egyre inkább helyet kapott Luthernél a katedrán, ami azt a folyamatot is jelzi, hogy a teológia nyelve közeledni kezdett a nép hétköznapi, mindenki által jól érthető nyelvéhez, a latin nyelv némettel való keveredése az előadásokat nem tette teljes egészében elérhetővé a külföldi diákok számára. Ennek következménye volt, hogy például a magyar diákok is inkább Philipp Melanchthont hallgatták, akinek a tiszta latinságát kiválóan értették.⁴

A nyelv kérdéséhez szorosan hozzátartozik a Luther által használt Biblia-szöveg nyelve is. Az alapszöveg latin nyelvű volt, így a diákoknak kiosztott nyomtatott részletek is. Luther azonban egyre inkább kritika alá vonta a Vulgata fordítását az eredeti héber és görög nyelvű szöveg alapján, és javította, illetve magyarázta a latin fordítást. Erasmus 1516-ban jelentette meg a teljes görög Újszövetséget, Luther újszövetségi írásmagyarázatai során ezt a kiadást használta.⁵ Az előadásokban tehát Luther mind közelebb igyekezett férközni a Biblia eredeti gondolkodásmódjához, ami lehetetlen lett volna az

³ Vö. WICZIÁN 1930, 14.

⁴ LVM 8: 471 (3947. sz.). Vö. CSEPREGI 2017, 387–388.

⁵ A *Római levél-előadás* tanúsága szerint Luther már 1516 tavaszán rendelkezett egy példánnyal, hiszen Róm 9,19 magyarázatától kezdve (lásd alább <400–401>) rendszeresen idézi Erasmust.

eredeti nyelvek tanulmányozása nélkül, egyúttal pedig az így nyert felismeréseket mind közvetlenebb viszonyba állította a hétköznapi beszélt és élt nyelvvel; tehát a latin nyelvtől egyrészt a bibliai héber és a görög felé mozdult, másrészt ugyanakkor a német nyelv felé. A nyelvi mozgásoknak ez az összetettsége az egyik meghatározó vonása nemcsak Luther egyetemi előadásainak, hanem egyáltalán Luther reformátori működésének.

A korai egyetemi előadások kéziratai

Luther korai előadásai különböző kéziratok alapján rekonstruálhatók. A tulajdonképeni értelemben elsőnek tekinthető Zsoltárokról szóló előadássorozatáról jelentős részben fennmaradt Luther eredeti kézírata, ahogyan a kötetünkben szereplő, ezt követő Római levél-előadássorozaté is. A sorban harmadik, Galata levélről szóló sorozat esetében azonban nem áll rendelkezésünkre közvetlen forrás, ezt az előadást csak hallgatói jegyzetből ismerjük.⁶ Az ezután következő, Zsidókhoz írt levelet feldolgozó előadások tartalma kapcsán pedig ennél is kevesebb a fogódzónk, ez esetben ugyanis csupán hallgatói jegyzet másolata áll rendelkezésre, holott ez a sorozat a búcsú kérdése kapcsán kibontakozó viták idején hangzott el, ezért különösen izgalmas a magyarázat teológiája. Az ezt követő Zsoltárok könyvéhez való visszatérésről azonban egyedülálló forrás áll rendelkezésünkre, miközben ugyanis Luther ezt a sorozatot tartotta, ívenként meg is írta és meg is jelentette az adott zsoltárhoz kapcsolódó magyarázatot. Ezeknek a gyűjteménye az *Operationes in Psalmos*. Ezúttal tehát Luther által írt nyomtatott forrásból ismerhetjük meg az előadásokat, hiszen az előadás és a nyomtatott szöveg egyszerre született. Más a helyzet a kötetünkben szereplő 1519-es Galata levélhez írt kommentárral, amely körülbelül két évvel az előadássorozat után íródott.

A Galata-kommentár magyarországi recepciója

Mivel Luther *Római levél-előadása* a 20. század előtt nem jelent meg nyomtatásban, befogadástörténeti kérdéseket kizárólag a Galata-magyarázat kapcsán érdemes feltenni. Utóbbi esetben bonyolítja a problémát, hogy a jegyzékszerű forrásokban többnyire nem különíthető el ennek 1519-es első (*Kis*), és 1535-ös második (*Nagy*) változata. A Magyaror-

⁶ WA 57: a5–a108. Az előadásjegyzet nyomtatott formulája is fennmaradt: Diui Pauli Apostoli ad || Galathas Epistola. (Impressum Vuittenburgi per Ioannem || Grunenberg Anno dñi || M.D.XVI.|| Apud Augustinianos.) 4°[12]. VD 16. ZV 24315.

szágon 1980 körül elindult olvasástörténeti kutatás fontos tapasztalata, hogy a különféle forrásokból és helyekről szerzett olvasástörténeti információk jó esetben kiegészíthetik egymást – rossz esetben viszont nem. A levéltári adatok töredékes, véletlenszerű fennmaradása és a könyvek hihetetlenül mobilis vándorlása miatt ugyanis sem az adatokból, sem az adatok hiányából nem lehet kötelező érvényű megállapításokat tenni, általános tanulságokat levonni.

A könyvjegyzékek tanúsága

Hogyha az után nyomozunk, mikor és hol jelenik meg kötetünk tartalma 16. századi magyarországi könyvtárakban, könyvgyűjteményekben és könyvhagyatékokban, akkor a wittenbergi *Opera Latina* sorozata jelenti a legkorábbi találatokat, így esetünkben a latin kiadás 1554-es ötödik kötete, mely többek között az 1519-es Galata-magyarázatot is tartalmazta. A könyvtárkatalógusok között minden bizonnyal a brassói iskolai könyvtár 1575-ös jegyzéke szolgáltatja a legfontosabb adatot, hiszen itt volt nagy esélye egy műnek olvasóra találni és hatást gyakorolni.⁷ Ugyanerre a kiadványra akadunk a beszercebányai Dernschwam-könyvtár 1575-ös jegyzékében, mely valószínűleg a bibliofil humanista Hans Dernschwamnak az 1550-es évekből származó beszerzése.⁸

Iványi Béla adatgyűjtése két forrással gazdagítja a 16. századi körképet. 1575-ben Eperjesen írták össze egy *Korlatinus* nevű lelkész terjedelmes könyvhagyatékát.⁹ Bár egy Korláth Mihály előfordul a wittenbergi egyetem diákjai között, mégis valószínűbb, hogy itt nem személynévről van szó, hanem az Abaúj vármegyei Korlát név szerint nem ismert lelkészéről. 1588-ból pedig Joachim Benkner brassói polgár könyvjegyzéke maradt fenn.¹⁰ Mindkét listán feltűnik a latin sorozat ötödik kötete.

A Luther-összkiadást Monok István még több magyar főúri és nemesi könyvtárban is kimutatja, így a Batthyányaknál,¹¹ a Thurzóknál,¹² az Esterházyaknál¹³ és a Máriássyaknál is, mindenesetre annak érzékeltetésével, hogy nem tudni, milyen későn érkeztek ezek a példányok az országba, s azt sem, hogy ezekben a reprezen-

⁷ MONOK–ÖTVÖS–VERÓK 2004, 538.

⁸ BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, 128–129. Ennek az adatnak jelentőségét növeli, hogy egyesek szerint a Dernschwam-gyűjtemény kölcsönkönyvtárként is működött, csökkenti viszont az a körülmény, hogy az állomány hamarosan elhagyta az országot, és Bécsbe került.

⁹ IVÁNYI 1983, 366.

¹⁰ IVÁNYI 1983, 104; MONOK–ÖTVÖS–VERÓK 2004, 560.

¹¹ Amennyiben Németújvár esetében a helyi protestáns iskola példányáról van szó, akkor használata is inkább feltételezhető, MONOK 2016, 125–126; MONOK 2018.

¹² A Thurzó-könyvtár e darabjai kötésük alapján 1611-ben már Thurzó György birtokában voltak. Ma Kassán találhatóak: KOMOROVÁ 2017, 12–13; SAKTOROVÁ 2017, 27.

¹³ ZVARA 2018.

tatív bibliotékákban mennyire forgatták őket.¹⁴ A sort Zsámboky János tudományos könyvtárának összeírásával zárhatjuk (1586), ahol szintén megtalálható volt a teljes wittenbergi latin összkiadás.¹⁵

A Galata-magyarázatot önálló kiadványként már csak a 17. század elejéről tudjuk kimutatni. Két adatunk közül a kőszegi parókiái könyvtár 1614-es összeírása az érdekesebb, mivel a jegyzék feliratában is hangsúlyozza, hogy a parókián található könyvek a városi könyvtárhoz tartoznak. Itt listázták egyszer Luther latin Galata-kommentárját (nem dönthető el, hogy az 1519-es vagy az 1535-ös változatot), majd külön egy kéziratos (másolatot) is: *Liber manuscriptus Lutheri sup(er) Epist(olam) ad Galatas*.¹⁶ Terjedelmi okokból a másolat esetében inkább a korábbi magyarázatra érdemes tippelni. A soproni forrás pedig az 1631-ben elhunyt alsó-ausztriai emigráns lelkész, Melchior Coress hagyatékában írja le Luther Galata-előadásainak egyikét.¹⁷

Az országban őrzött példányok

Azok a levelek, melyeket Luther egykor Magyarországra küldött, kivétel nélkül megsemmisültek vagy lappanganak, és a ma hazánkban őrzött Luther-kéziratok mind a modern korban, ajándékozás vagy műgyűjtői szenvedély révén kerültek az országba.¹⁸ Valami hasonló jelenségről lehet a nyomtatványok esetében is beszámolni. A fent ismertetett könyvjegyzékekben említett példányok vagy bizonyíthatóan külföldre kerültek (Bécsbe, Grazba), vagy nyomuk veszett, vagy csak nehezen lehetne őket azonosítani a ma ismert gyűjtemények példányaival. A másik oldalon viszont a 16. századi Luther-kiadványok óriási tömege, mellyel minden nagyobb könyvtár antikvaállománya rendelkezik, nyomon követhetően a 19–20. században érkezett az országba. Az alábbiakban az egyetlen ritka kivételt veszem sorra.

R 1.072 jelzet alatt az Evangélikus Országos Könyvtár is őriz egy példányt a latin összkiadás ötödik kötetéből. Birtokosa ezt jegyezte be: *Ex Bibliotheca S. Johannis Pinneri* [...]. A németprónai Pinner 1610-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, hazatérve szülővárosában lett iskolamester, majd Besztercebányán lelkész. Minden bizonnyal diákévei alatt, tehát az 1610-es évek elején vásárolta a könyvet (az S. rövidítés feloldása valószínűleg: *Studiosi*).

¹⁴ MONOK 2016, 119–121.

¹⁵ Uo. 121–122.

¹⁶ GRÜLL 1996, 36–37.

¹⁷ GRÜLL 1994, 58.

¹⁸ LVM 7: 35.

A kötet szerkezete és apparátusa

A Luther-szövegeket az azokban való eligazodást segítő vagy éppen további tájékoztatóra ösztönző apparátus zárja, a rövidítés- és irodalomjegyzék, továbbá a mutatók. A rövidítésjegyzék elsősorban a szövegkiadásokat és a kézikönyveket, míg az irodalomjegyzék a szakirodalmat tárja föl.

Kötetünket *Index biblicus*, annotált személynévmutató, továbbá helynév- és hierarchikusan felépített tárgymutató zárja. A bibliai könyvek rövidítését, valamint a bibliai tulajdonneveket a Magyar Bibliatanács 2014-es revideált új fordítású (RÚF) bibliafordítása szerint használjuk. Szentek, pápák nevei magyarul, „szent” előtaggal; egyházatyák és egyéb egyházi szerzők általában a bevett latin néven szerepelnek. Az annotált személynévmutató (zömmel ókori, középkori szerzők és Luther kortársai esetében) tömör életrajzi adatokat is tartalmaz.

Luther műveinek helyeit mindenütt a weimari életműkiadás (WA) kötet- és oldalszáma segítségével adjuk meg. Ezt az eljárást támogatandó az itt kiadott magyar fordításokat is elláttuk a WA folyamatos oldalszámaival. A tárgyi magyarázatokban az LVM-be felvenni szánt Luther-művekre a *Rövid cím* és a tervezett kötettség (pl. LVM 1. köt.) segítségével előremutatóan is hivatkozunk, a megjelent művek esetében természetesen már az aktuális oldalszám szerint.

A zsoltárok számozásánál a héber/protestáns számozást vettük alapul. Az idézetek a revideált protestáns új fordítást (RÚF) követik, de szó szerinti fordítást adtunk meg néhány olyan helynél, ahol Luther fejtegetése és a fordítás ezt kívánja meg. Erre minden esetben felhívjuk a figyelmet. Ahol olyan bibliai helyet idéz Luther, amely a protestáns fordításban nem szerepel, ott a Szent István Társulat katolikus fordítását (SZIT) vettük alapul. Am a Luther által magyarázott latin szöveg sok esetben a Károlyi Gáspár-fordításhoz (KG) vagy az ún. Káldi György – Neovulgáta magyar fordításához áll a legközelebb (KNV), így időnként ezeket is idéztük, mindig jelölve a forrást.

Mivel a Biblia ma használatos versbeosztása Luther kora után rögzült, és Luther eredeti szövegében többnyire csak fejezetekre való hivatkozásokat találni, ezért a bibliai versekre való utalások kivétel nélkül mind a kiadótól származnak. A modern versszámozással kiegészített bibliai helyeket a szövegbe ékelődő kerek zárójelek ( ) tartalmazzák. Ha a bibliai hely megadása nem része Luther eredeti szövegének, a hivatkozást akkor is ennek a körülménynek külön említése nélkül szúrjuk be. Luther bibliikus nyelvén lehetetlen elkülöníteni a tudatos allúziókat a Biblia stílusának spontán követésétől. Minden felismert és fontosnak vélt utalást igyekeztünk jelezni, de biztosan bőséggel maradtak még a szövegben hasonló helyek jelzetlenül. Elkerülhetetlen kiadói kiegészítések, feliratok, értelmező magyarázatok, nem egyértelműen feloldható rövidítések ezzel szemben szögletes [ ] zárójelben állnak.

Minden más idézet azonosítása a lábjegyzetekben történik, lehetőség szerint a rendelkezésre álló magyar műfordítások felhasználásával. Az idézett szövegeket minden esetben magyar fordításban közöljük; ha van mértékadó fordítás, akkor abból (feltüntetve a fordító nevét), ha nincs, akkor saját fordításban. Az egyházatyák szövegeinek a Migne-féle *Patrologia*-beli leőhelyét is minden esetben feltüntetjük (PG, PL). Műcímek esetén, ha van, akkor a bevett magyar fordítás, ennek hiányában a latin cím, az első előfordulásakor szögletes zárójelben a magyar megfelelőjével.

A lábjegyzetek tartalmazzák a szöveg megértéséhez feltétlenül szükséges, takarékos tárgyi magyarázatokat is (említett személyek, helyek, művek azonosítása, a Lutherkorpuszon belüli keresztthivatkozások). A keresztutalások esetében különös gondot fordítottunk arra, hogy megteremtsük az LVM többi kötetével (mind a megjelentekkel, mind az előkészületben levőkkel) a kapcsolatot, és rávilágítsunk az életmű időrendi és tartalmi összefüggéseire.

A lábjegyzetekben és az életrajzi adatokban előszeretettel hivatkozunk azokra a rangos külföldi kézikönyvekre és adattárakra, melyek a világhálón is könnyen elérhetőek, így a hazai szűkös könyvtári viszonyok között is kényelmesen használhatóak. 16. századi művek esetén azok modern kiadása helyett ezért többnyire VD 16. számot adtunk meg, hiszen ez a korpusz (a német nyelvterület 16. századi nyomtatványai) jelenleg is elérhető ingyenes, digitális példányokban. Az életrajzi lexikonok terén hasonló a helyzet az ADB-NDB sorozatok, valamint a MaMÚL adatbázisba rendezett cikkeivel.

Csepregi Zoltán – Horváth Orsolya